

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Кафедра истории Древнего мира и Средних веков

Одесский археологический музей

Национальной академии наук Украины

Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья

Национальной академии наук Украины

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины

ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины

ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

М.М. Ієвлев, А.О. Козловський, Н.І. Мінаєва (Київ, Україна)
САДИБА Х СТ. НА ТЕРИТОРІЇ КОПИРІВА КІНЦЯ В КИЄВІ

За письмовими свідченнями та археологічними даними на території стародавнього Києва за межами фортифікаційних споруд міста з кінця Х ст. починають будуватися численні садиби та окремі двори, які належали князям, боярам, купцям та звичайним мешканцям. Ці садиби та двори були окремими складними житлово-господарчими комплексами, до складу яких входили як житлові так і різноманітні господарчі споруди. Садиби, які знаходилися за межами міських мурів, мали власні фортифікаційні укріплення.

В сучасній історичній літературі відокремлюються міські та сільські садиби князів, бояр та монастирів¹. Вірогідно, садиби, які розташовувалися біля крупних міст, зокрема Києва, поєднували риси як міських, так і сільських садиб. Вони займали більшу площу порівняно з міськими, на них знаходилися будівлі більш різноманітного господарського призначення: комори, сушильні, пивоварні, великі погребі тощо. Декілька таких садиб та дворів було відкрито при проведенні археологічних розкопок на території Копиріва кінця, одного з найстаріших районів Києва. Одна з таких садиб була досліджена в районі сучасної Обсерваторної площі по вул. Кудрявський узвіз №3 (Рис.1). Ця садиба є найбільш ранньою за часом її побудови з усіх досліджених садиб у Києві. Садиба займала зручне стратегічне місце, вона була розташована на перехресті західного торгового шляху та спуску до Подолу. Таким чином, вона контролювала дорогу до Верхнього міста з західного напрямку та узвіз до Подолу по Кудрявському узвозу, який проходить по стародавньому яру, та яру, по якому проходить сучасна вулиця Петровська. При проведенні досліджень встановлено, що по яру, на місці якого знаходився Кудрявський узвіз, в давньоруський час протікав струмок. Саме це могло обумовити розташування на цьому місці садиби у Х ст.

Більша частина дослідженої ділянки, на території якої розташовувалася садиба, займала рівну площадку, яка була досить зручна для забудови. Загальна площа дослідженої території становила близько 420 м², але площа всієї садиби, вірогідно, була значно більше та могла дорівнювати до 2000 м². На жаль, значна частина цієї ділянки була зруйнована котлованом будівлі, тому більшість відкритих об'єктів були частково пошкоджені. Всього на дослідженій ділянці було зафіксовано 7 об'єктів різноманітного призначення, а також залишки рову і дерев'яної

Рис.1 Розташування садиби кін. X- поч. XI ст.

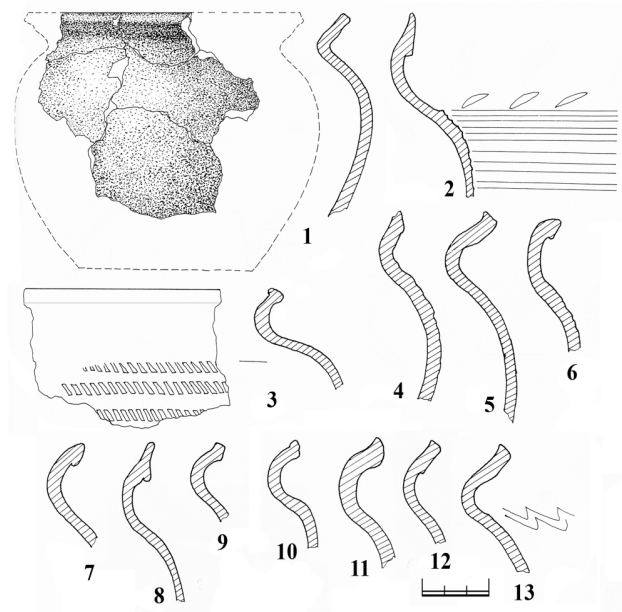

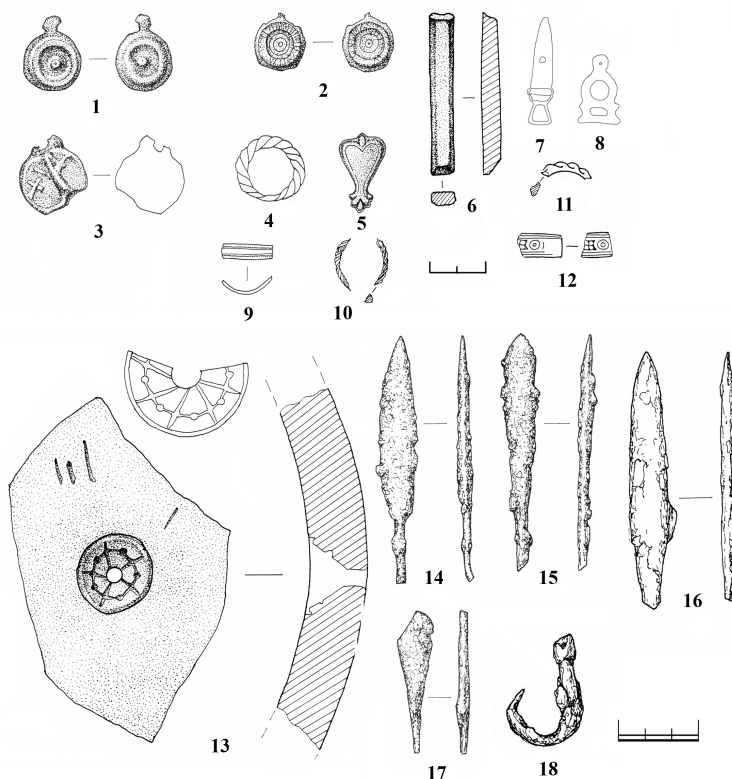
Рис. 2 1- Фрагмент горщика X ст. з культурного шару;
2- 6- кераміка X ст. об.7; 7- 13- кераміка XI ст. об.7.

огорожі. Зафіксований культурний шар давньоруського часу мав потужність від 0,1 до 0,5 м. Знайдений матеріал складався з фрагментів кераміки X та початку XI ст.

Крім кераміки в культурному шарі були знайдені вироби з металу, каменю, кістки та скла. Вироби із заліза представлені вістрями стріл (Рис.3). Було також зафіксовано залізний ключ від циліндричного замка, ніж, ножиці, голки чи шила, фрагменти струга, ножа, значна кількість залізних цвяхів. Окремо треба відзначити наявність у культурному шарі залізних шлаків і знахідку залізної криці вагою понад 1 кг. Серед індивідуальних знахідок можна виділити свинцеву пломбу дрогобицького типу з зображенням хреста з одної сторони (друга сторона гладка), злиток низькопробного срібла у вигляді видовженого бруска чотирьохгранної форми трапецеївидного в розрізі (Рис.3). Подібного типу стержневі злитки з бронзи, срібла та свинцю були поширені у балто-скандинавській зоні в середині IX-X ст.² Серед знахідок з кольорового металу потрібно виділити бронзову серцеподібну накладку, ремінну бляшку та псевдо-виту бронзову обручку, бронзовий мечик (книжкова застібка) (Рис 3).

Один із досліджених об'єктів – будівля 1, від якої зберігся котлован, заглиблений у материк на 0,3 м. В плані будівля мала прямокутну форму. В заповненні котловану знаходилися фрагменти печини, вуглинка, рештки горілого дерева. В ньому було зафіксовано близько десятка фрагментів стінок давньоруських горщиків, уламок залізного вістря стріли, а також дві свинцеві пломби. На обох пломбах збереглися вушка для підвішування. На одній пломбі з обох боків простежується прокреслені гострим предметом риски, які імітують напис (Рис.3). За даними стратиграфії та наявним матеріалом будівлю 1 можна віднести за часом до початку XI ст. Судячи з наявності в заповненні будівлі великої кількості вуглинок, попелу та горілого дерева, можна припустити, що вона загинула внаслідок пожежі. Об'єкт 2 був господарчою ямою давньоруського часу. Об'єкт 3 – за стратиграфічними ознаками і конструктивними особливостями можна інтерпретувати як невеликий лях. Подібного типу будівлі, близьких або більших розмірів, досить часто зустрічаються на давньоруських поселеннях і містах. Такого ж типу будівля була відкрита на одній із садиб, досліджених на території Старої Рязані³.

Об'єкт 4 був фрагментом будівлі, більша частина якої заходила в стінку котловану. Судячи з її збереженого фрагменту, будівля мала видовжену форму. Вона була заглиблена в материк на 0,3 м і орієнтована по лінії північний схід – південний захід. Зафіксована довжина будівлі 3,3 м, ширина 2,2-2,5 м. У середній частині будівлі знайдено три невеликих ями діаметрами від 0,4 до 0,5 м, заглиблених на 0,1-0,3 м. Всі вони мали чашоподібну форму і були господарчого призначення.

**Рис. 3 1-2- Торговельні пломби (об.1);
 культурний шар: 3- торговельна пломба; 4- бронзове кільце;
 5- бронзова накладка; 6- уламок металевго стержня;
 7- мечик (книжкова застібка); 9- 12- фрагменти бронзових перстнів;
 14- 15- залізні вістря стріл; 8- ліроподібна книжкова застібка (об.4);
 об'єкт 7: 13- ливарна форма; 16- залізний ніж;
 17- залізне вістря стріли; 18- залізний гак.**

Заповнення котловану будівлі і ям являло собою однорідний чорний суглинок з домішками попелу, вуглинок, часток горілого дерева, фрагментів печини. У заповненні котловану, ближче до підлоги, а також в заповненні господарчих ям зафіксовано значну кількість фрагментів горщиків, які за профілем вінець датуються першою половиною XI ст. У ньому також було знайдено мідне дротяне кільце, ліроподібну книжкову застібку та залізні цвяхи. За наявним матеріалом ця будівля датується

першою половиною XI ст. По заповненню цієї будівлі, вона, так само як і будівля 1, загинула від пожежі. Декілька подібних садиб цього часу були досліджені під час розкопок давньоруського поселення біля с. Ліскове Чернігівської області⁴ та на «Великому городищі» у с. Горналь Курської області Росії⁵.

Об'єкт 5 був розкритий частково. Виходячи з його дослідженої частини, він мав прямокутну в плані форму, орієнтовану кутами по сторонах світу. Зафіксована довжина стін будівлі складає 2,2 та 1,8 м, а глибина від рівня материка – 0,4 м. Стіни котловану були прямовисні, дно рівне. Оскільки в котловані в кутах стовпових ям не зафіксовано, то вірогідно, що будівля була зрубної конструкції. У заповненні котловану будівлі знаходилися включення вуглинок та невеликих скуплень уламків печини. Кераміка з його заповнення представлена фрагментами від 13 горщиків першої половини XI ст. Серед знайдених донець цікавість становить фрагмент з частково збереженим клеймом у вигляді тризуба з розташованою зліва від нього вертикальною рисою. Крім того, в заповненні котловану будівлі було знайдено уламок леза ножа, астрагал, кілька залізних кованих цвяхів.

Об'єкт 6 зберігся частково, в плані він мав підпрямокутну форму, орієнтовану кутами по сторонах світу. Ширина будівлі становила 2,2 м, по довжині вона збереглася на 2,1 м, глибина долівки від рівня материка становила 1,2 м. Стінки будівлі були прямовисними, вздовж її північно-західної стіни проходила вирізана в матеріку приступка висотою 0,75 м від долівки і шириною 0,5 м. На верхньому рівні приступки була викопана ніша глибиною 0,2 м та висотою склепіння – 0,3 м. Ближче до південного кута будівлі в долівці була викопана овальна в плані яма 1×0,75 м глибиною 0,4 м від рівня долівки. Заповнення котловану будівлі було насичене великими шматками дерев'яного вугілля, попелом та дрібними шматками печини.

Приблизно на верхньому рівні приступки проходив тонкий прошарок материкового суглинку потужності 0,07 м, щільно насичений дерев'яним тліном. Це, скоріш за все, залишки дерев'яного перекриття підклітку, обмазаного глиною. На цьому прошарку було зафіксовано розвал глинобитної печі, яка просіла разом із перекриттям. Піч в плані мала близьку до овалу форму розмірами 1,2×1 м. Було зафіксовано частину стінки печі висотою до 0,2 м, поряд з якою знаходився залізний трубчатий замок з обляmanoю дужкою. З протилежного боку печі знаходилося велике скупчення кераміки, перемішаної з печиною. Найбільшу кількість речових матеріалів було зосереджено у верхній частині заповнення, вище від впалого перекриття. Нижче цього рівня кількість знахідок значно зменшується. Треба відмітити, що до рівня перекриття поряд із значною кількістю кераміки XI ст. було зафіксовано

фрагменти горщиків X ст. Нижче рівня перекриття таких фрагментів не було. Кераміка XI ст. поділяється на кухонну, столову і тарну. До тарного посуду відносяться знахідки фрагментів привізних амфор і корчаг місцевого виробництва. Одна з амфорних ручок належить південнопонтійський широкогорлій амфорі. Амфори такого типу вироблялися у Трапезунді (тип 1Р за В.В. Булгаковим). Всі інші фрагменти належать амфорам, виготовлених в майстернях Константинополя (тип 1К за В.В. Булгаковим). Всі знайдені фрагменти амфор датуються X-XI ст.

Значну цікавість становить стінка амфори, в якій було вирізано форму для відливання конічних (скоріш за все свинцевих) грузків, прикрашених опуклим орнаментом у вигляді концентричних і радіальних ліній, причому на концентричній лінії маємо шароподібні потовщення. Діаметр форми грузка – 2,7 см, висота – 2,2 см (Рис.3). Вироби з кольорового металу представлені: двома фрагментами срібного пластинчатого браслета, прикрашеного циркульним та геометричним орнаментом у вигляді ґрат, та двома фрагментами плетеного з мідного дроту браслета, який за розмірами, скоріш за все, належав дитині (Рис.3). Також до цієї категорії знахідок відноситься масивний литий кулькоподібний гудзик – бубонець. Пелюстки бубонця біля отвору прикрашені орнаментом з прямих ліній. Досить рідкою знахідкою є великий бронзовий дзвоник, в якого навіть зберігся язичок. До цієї категорії знахідок також належать свинцеве прясло діаметром близько 3 см, діаметр отвору – 0,8 см. Крім того, у заповненні будівлі 6 було знайдено невеликий коржеподібний зливok міді вагою 70,5 г та зливok свинцю, який мав форму близьку до правильного кола діаметром 7,8 см та вагу близько 120 г.

Залізні вироби представлені циліндричним замком, риболовним гачком, значною кількістю кованих цвяхів та гачків для кріплення. Вироби зі скла представлені фрагментами одного скляного браслета та трьох обручок. Дві обручки виготовлені з темно-синього та білого непрозорого скла. Третя обручка виготовлена з зеленого прозорого скла, вона мала рельєфну поверхню, яка імітує плетиво. У заповненні будівлі було також знайдено значну кількість кісток свійських тварин, головним чином великої рогатої худоби та свині, і чотири обпиляних оленьчих рога. В будівлі 6 житлове приміщення з піччю було споруджено над холодним підклітом. Наявність значної кількості вуглинок, попелу, шматків горілого дерева вказує на те, що вона загинула внаслідок пожежі. Речовий комплекс і дані стратиграфії свідчать про те, що це житло існувало до першої половини XI ст. Можливо, мешканці займалися ювелірною та косторізною справами.

Оборонні споруди садиби склалися з рову та палісаду, вони були простежені в довжину понад 4 м, неподалік від будівлі 3. На жаль, більша частина рову знаходилася поза межами розкопу, тому його розміри можна встановити досить приблизно. Зафіксована ширина рову на рівні материка складала 1,7 м, а загальна ширина могла становити 3,5-5 м. Рівчак палісаду проходив по самому краю рову, його глибина від рівня материка становила 0,5 м, ширина – 0,25-0,3 м. Діаметр паль частоколу становив 0,15-0,20 м. Вони були вкопані впритул одна до одної і становили суцільну стіну та були заглиблені на 0,7-0,75 м. Виходячи з того, що рівчак палісаду був засипаний чистим ґрунтом без речових знахідок, можна зробити припущення про те, що під час споруди укріплень культурний шар на даній ділянці був відсутній. Оскільки в культурному шарі знайдена найбільш рання кераміка відноситься до X ст., то можна датувати час споруди цих укріплень саме X ст. Проіснували ці укріплення до першої половини XI ст., на що вказують фрагменти кераміки цього часу в заповненні рову.

Дослідження частини будівлі, що збереглася, свідчить про те, що вона була заснована наприкінці X ст. і проіснувала до першої половини XI ст., коли вона загинула внаслідок пожежі. Судячи з наявного на даний час археологічного матеріалу, садиба знаходилася на самому західному краю Копиріва кінця. Відсутність знахідок матеріалів XII – першої половини XIII ст. свідчить про те, що в цей час життя на цій ділянці не було відроджене. Після загибелі цієї садиби нова садиба будується майже зразу дещо ближче до Києва, в районі сучасної Львівської площі, на вул. Артема 12.

¹ Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. – Л., 1983. – С.66-67.

² Зоценко В.Н. Скандинавский импорт бронзы в Южную Русь // ДЬНЬСЛОВО. – К., 2008. – С.112-117.

³ Борисевич В.П. Древняя столица Рязанской Земли. – М., 1995. – С. 203, 314, рис. 86,2).

⁴ Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – С.10-13, 76 (Рис.6).

⁵ Куза А.В. Большое городище у с. Горналь // Археология СССР. Древнерусские города. – М., 1981. – С. 18, рис.7.1.